

Magdalena Tkacz

Z badań nad retoryką w Listach św. Pawła

Collectanea Theologica 71/1, 103-112

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MAGDALENA TKACZ, WARSZAWA

Z BADAŃ NAD RETORYKĄ W LISTACH ŚW. PAWŁA

W ciągu ostatnich kilkunastu lat w dziedzinie badań nad retoryką w Nowym Testamencie żaden tekst nie skupił tyle uwagi badaczy ile Listy św. Pawła. Istotnie, Listy Pawłowe doskonale nadają się do retorycznej analizy; można odnaleźć w nich wiele elementów właściwych antycznej teorii retoryki i uznać je za użyte świadomie. Co więcej, między listem a mową zawsze istniał silny formalny związek; choć list otwierają i zamykają specyficzne formuły, jego treść przeważnie przybiera kształt przemyślnie skonstruowanej mowy. Tak właśnie jest w przypadku Listów Pawłowych: były one przesyłane do określonej zbiorowości wiernych i przeznaczone do odczytania na głos. Musiały zatem mieć taką formę, by słuchacze odnosili wrażenie, iż przemawia do nich sam autor.

Retoryka, jak ujmują to antyczne definicje, jest sztuką konstruowania wszelkiego typu tekstów, stanowi zbiór zasad, które pozwalają budować efektowne wypowiedzi i pomagają przekazać każdą treść w odpowiedniej formie. Co więcej, jest sztuką przekonywania i wynajdywania wszystkiego, co w mowie i poza nią może być przekonywające. W świetle tych definicji, użyteczność retoryki w misji apostołskiej zdaje się ogromna. Jedynie doskonale skonstruowany wywód mógł trafić słuchaczowi do przekonania.

W formułowaniu wypowiedzi św. Paweł zwracał uwagę nie tylko na techniczną stronę argumentacji. Wiedział, że prawda, jaką pragnie przekazać innym, musi być tak wyrażona, by nie pozostawiła w sercach słuchaczy cienia wątpliwości. Był również świadom tego, iż jedynie właściwy apel do racjonalnego rozumowania odbiorców oraz umiejętne posłużenie się własnym świadectwem i autorytetem umożliwi mu realizację jego apostołskiej i życiowej misji, jaką było głoszenie prawdy o Chrystusie Zbawicielu.

Celem niniejszego artykułu jest próba analizy przy użyciu kategorii retoryki antycznej wybranych fragmentów Listów św. Pawła

oraz zbadanie, czy można mówić o istnieniu funkcjonalnego retorycznego modelu, którym apostoł się posługuje w nich. Proponowana analiza ma zatem wyłącznie charakter techniczny. Jej przedmiotem są Listy traktowane jedynie jako konkretny tekst, specyficzny rodzaj wypowiedzi, bez zagłębiania się w ich warstwę teologiczną oraz w znaczenie jako tekstów natchnionych.

Św. Paweł i jego wykształcenie w zakresie retoryki

Aby właściwie ocenić, czy św. Paweł świadomie posługuje się w Listach narzędziami retoryki, konieczne jest wniknięcie w środowisko, w jakim się wychował oraz zbadanie, czy posiadał on w trakcie swej edukacji stosowną wiedzę w zakresie retoryki. Zasadniczą kwestią, którą należy wyjaśnić jest to, czy św. Paweł przebywał w Tarsie wystarczająco długo, by przejść wszystkie stopnie grecko-rzymskiego systemu edukacyjnego (nauczanie w zakresie retoryki odbywało się już na poziomie elementarnym), a jeśli nawet tak, to czy jego pisma noszą ślady takiego użycia retoryki, które można by określić jako wyniesione ze szkoły.

Miasto Tars w Cylicji było centrum edukacyjnym, szczególnie w zakresie filozofii i retoryki. Mogło rywalizować jednocześnie z Atenami i Aleksandrią (por. Strabon, *Geographica hypomnemata*, 14, 3, 5). Miasto, w którym krzyżowały się greckie i rzymskie wpływy, miałoby zatem trzystopniowy system szkolnictwa (elementarny, grammatyczny i retoryczny). W Dz 22,3 czytamy, że kiedy św. Paweł został aresztowany w Jerozolimie, powiedział, że urodził się w Tarsie w Cylicji, wychował się jednak „w tym mieście” pod kierunkiem żydowskiego nauczyciela Gamaliela i otrzymał staranne wykształcenie w zakresie prawa żydowskiego. Zawikłana gramatyka wypowiedzi Pawła nie pozwala stwierdzić jednoznacznie, czy wyrażenie „w tym mieście” odnosi się do Tarsu czy Jerozolimy. Gdyby Paweł wychował się w Jerozolimie, prawdopodobieństwo otrzymania wykształcenia w zakresie retoryki zdaje się mniejsze, choć wielu biblistów twierdzi przekonująco, iż nawet w Jerozolimie wpływy grecko-rzymskie były w owym czasie bardzo silne, a *praecepta* rabinicznej egzegezy prawa mają swe korzenie w greckiej i rzymskiej tradycji retorycznej.

Tak czy inaczej, problem retorycznego wykształcenia apostoła nadal budzi kontrowersje. Niektórzy badacze twierdzą, iż użycie elementów retoryki w Listach świadczy o formalnym wykształceniu

autora w jej zakresie, inni uważają, że nie jest to żaden dowód świadczący o jego wykształceniu, a jedynie o inteligencji autora, doświadczeniu wyniesionym z wielu podróży oraz o tym, jak powszechny i silny był w tamtym czasie wpływ grecko-rzymskiej tradycji na społeczeństwo żydowskie.

Niektóre słowa, jakich używa św. Paweł, łatwo można skojarzyć z technicznymi terminami konstytuującymi teorię retoryki, np. *allegorein* (Ga 4,24) – „mieć sens alegoryczny*”, *metaschematidzein* (1 Kor 4,6) „wykraczać”, *hermeneia* (1 Kor 14,26) „wyjaśnianie”. Mogą one, ale nie muszą, wskazywać na jego formalne wykształcenie w zakresie retoryki. Mogą świadczyć jedynie o niezwyklej biegłości w grece tamtego okresu.

Faktem rzadko brany pod uwagę przez badaczy pism Pawłowych jest to, że niezależnie od umiejętności samego apostoła mógł on mieć biegłego w grece i wykształconego w szkołach o grecko-rzymskim profilu sekretarza, który ubierał w słowa myśli mistrza. Być może wszystkie Listy spisywała jedna osoba.

W Nowym Testamencie nie znajdujemy zbyt wielu sformułowań określających umiejętności retoryczne św. Pawła. Podobnie rzecz się ma z jego Listami. W 1 Kor 2, 1-2, Paweł mówi: „(...) nie przybyłem, aby błyszczać słowem i mądrością głosić wam świadectwo Boże.” Ten fragment można interpretować jako dowód na niewielkie umiejętności oratorskie Pawła, ale także jako element jego strategii dotarcia do sumień Koryntian w świetle problemów, jakie przeżywał w owym czasie ich Kościoł. Jednocześnie w Liście św. Paweł używa m. in. takich oto środków właściwych retoryce: *antytezy* (1 Kor 1,17: „nie posłał mnie Chrystus, abym chrzczył, lecz abym głosił Ewangelię”), *anafory* (1 Kor 1,26: „niewielu tam mędrców (...) niewielu możnych, niewielu szlachetnie urodzonych”), *entymematu* (1 Kor 2,10-11: „Nam zaś objawił to Bóg poprzez Ducha. Duch przenika wszystko, nawet głębokości Boga samego. Kto zaś z ludzi zna to, co ludzkie, jeżeli nie duch, który jest w człowieku? Podobnie i tego, co Boskie, nie zna nikt, tylko Duch Boży.”

W Dz 13,16-41, 14,15-17, 17,22-31, 20,18-35, 22,1-21, 24,10-21, 26,2-23, 28, 17-20 Paweł przedstawiony jest jako mówca przema-

* Wszystkie przekłady za Biblią Tysiąclecia, wyd. III poprawione, Pallotinum, Poznań – Warszawa 1990.

wiający do ludu. Szczególnie istotny jest fragment 17,22-31, który zawiera mowę Pawła wygłoszoną w Atenach na Areopagu. Niestety, w najlepszym razie jest to ogromny skrót tego, co mogło być powiedziane wtedy przez Pawła. Głębsza analiza retoryczna tego fragmentu nie dostarcza, niestety, dowodów na szczególną biegłość Pawła w zakresie retoryki.

Konstrukcja Listów św. Pawła

W literaturze przedmiotu analizującej Listy św. Pawła przy użyciu kategorii retoryki antycznej, mamy do czynienia z dwoma ściśle ze sobą powiązаныmi modelami. Pierwszy z nich traktuje Listy jako mowy, mające dwie charakterystyczne dla listów cechy: wiersze otwierające i kończące, w zasadzie nieistotne przy analizie retorycznej samej zawartości listów-mów; drugi z nich każe zachowywać epistolarną integralność tekstów przy baczным uwzględnieniu wszystkich narzędzi retoryki, jakimi posługuje się autor. Należy jednak podkreślić, że w czasach, kiedy powstawały Listy św. Pawła nie istniały w traktatach teoretyków ściśle sformułowane zasady ich komponowania. Powstały one dopiero w średniowieczu, tworząc istotną część teorii retoryki, zwaną *ars dictaminis*. W przypadku Listów św. Pawła rzecz ma się odwrotnie: odrzucając wiersze otwierające i zamykające Listy, pozostają teksty, które zarówno przez wzgląd na swoją budowę jak i treść, da się łatwo zakwalifikować w całości bądź w części do któregoś z trzech rodzajów retoryki antycznej: sądowego, doradczego bądź okolicznościowego: np. Pierwszy List do Koryntian można podporządkować rodzajowi doradczemu (gr. *genos symbuleutikon*, łac. *genus deliberativum*). Jest on bowiem odpowiedzią na poselstwo z Koryntu donoszące o nieporządkach i nadużyciach w nowo powstałej gminie chrześcijańskiej. Podwójnym celem Listu jest zaprowadzenie porządku tam, gdzie go brakowało oraz odpowiedź na konkretne pytania wiernych i udzielenie im rad i pouczeń. Rozdz. 9 można zaliczyć do rodzaju sądowego (gr. *genos dikanikon*, łac. *genus iudiciale*), gdyż Paweł dowodzi i broni w nim swoich praw jako apostoła.

Drugi List do Koryntian można zakwalifikować do rodzaju sądowego, choć rozdz. 8 i 9 reprezentują rodzaj doradczy. W żadnym innym Liście Paweł nie broni z podobnym zapałem swej apostołskiej godności. Jest on odpowiedzią daną Koryntianom, mową obrończą

w związku z pewnym bardzo dla apostoła nieprzyjemnym, bliżej nam nie znanym incydem. Ktoś w Koryncie podważył autorytet Pawła, wywołał zamieszanie w gminie i tym samym zmusił go do odwołania wizyty w tym mieście. Rozdz. 8 i 9 można uznać za mowy doradcze, w nich bowiem Paweł udziela Koryntianom rad, m. in. dotyczących dawania jałmużny w świetle Bożej nauki o odkupieniu.

Niektórzy badacze traktują Pierwszy List do Tesaloniczan jako odpowiadający rodzajowi okolicznościowemu (gr. *genos epideiktikon*, łac. *genus demonstrativum*), bowiem koncentruje się on na problemie konieczności uwielbienia Boga, wychwala zasady świętego życia i przepowiada upragnione owoce czujnego unikania grzechu.

Próba analizy konstrukcyjnej niektórych Listów św. Pawła wedle kryteriów stosowanych przez retorów antycznych do różnego typu mów daje bardzo ciekawe rezultaty. Pierwszy List do Koryntian można przedstawić wedle następującego schematu:

- I. Wersy otwierające, pozdrowienie: 1,1-3
- II. Epistolarnie dziękczynienie = wstęp, wprowadzenie: 1,4-9 (gr. *prooimion*, łac. *prooemium*, *exordium*)
- III. Główna treść listu, zawierająca rady i napomnienia Pawła: 1,10-15,58
 - A. Teza: 1,10 (gr. *thesis*, łac. *propositio*)
 - B. Opowiadanie: 1,11-17 (gr. *diegesis*, łac. *narratio*)
 - C. Uzasadnianie, argumentacja: 1,18-15,58 (gr. *pisteis*, łac. *probationes*)
 - D. Podsumowanie mowy: 15,58 (gr. *epilogos*, łac. *conclusio*, *peroratio*)
- IV. Zakończenie i epistolarnie pozdrowienia: 16,1-24

Drugi List do Koryntian jest poszerzony o jeszcze jedną część. Po prezentacji własnych argumentów, pojawia się też konieczność obalenia argumentów strony przeciwnej – podobnie jak w mowie sądowej (gr. *lysis*, *anaskeue*, łac. *refutatio*).

Pierwszy List do Tesaloniczan ma nieco odmienny schemat:

- I. Wersy otwierające: 1,1
- II. Wstęp: 1,2-10 (gr. *prooimion*, łac. *prooemium*, *exordium*)
- III. Opowiadanie: 2,1 – 3,10 (gr. *diegesis*, łac. *narratio*)
 - A. Pierwsza część opowiadania: 2,1-12
 - B. Dygresja: 2,13-16 (gr. *parekbasis*, łac. *digressio*)
 - C. Druga część opowiadania: 2,17-3,10

- IV. Przejście: 3,11-13 (gr. *dieksodon*, łac. *transitus*)
- V. Potwierdzenie, argumentacja: 4,1 – 5,3 (gr. *pisteis*, łac. *probatio*)
- VI. Podsumowanie: 5,4-11 (gr. *epilogos*, łac. *conclusio*, *peroratio*)
- VII. Zachęta: 5,12-22 (gr. *paraklesis*, łac. *exhortatio*)
- VIII. Zakończenie: 5,23-28.

Wszystkie Listy św. Pawła mają strukturę, która ściśle odpowiada schematom antycznych mów, wyłożonym i skomentowanym w starożytnych traktatach retorycznych, zaś ich budowa jest tak różnorodna, jak treść. W literaturze przedmiotu nadal nie ma jednoznacznego stanowiska, czy tak przemyślana konstrukcja Listów apostoła jest w istocie wynikiem jego wykształcenia w zakresie retoryki (mało prawdopodobne, by Paweł w trakcie pisania posługiwał się jakimś podręcznikiem retoryki). Jednak bardziej prawdopodobne zdaje się, że wpływ grecko-rzymskiej tradycji na społeczeństwo Azji Mniejszej był tak ogromny, że nawet bez formalnego wykształcenia Paweł mógł osiąść wystarczającą wiedzę, by móc konstruować tak przemyślane teksty.

Strategie argumentacji w Listach św. Pawła

Analizując, w jaki sposób apostoł Paweł konstruuje w swych tekstach strategie argumentacji, można łatwo wyróżnić takie ich elementy, które odpowiadają kryteriom retoryki antycznej.

Topika

Topika Listów św. Pawła jest bardzo różnorodna. Ich toposy (gr. *topoi*, łac. *loci communes*), czyli ogólne, powszechnie znane źródła, z których mogą być czerpane argumenty, odpowiadają standardowym toposom, wchodzącym w skład antycznej teorii retoryki, ale także mogą być wymyślone przez samego apostoła. Zaskakująco rzadko jako podstawa różnorodnych toposów przytaczane są przez Pawła słowa Jezusa. W Pierwszym Liście do Koryntian mamy jednak aż trzy wypowiedzi Jezusa, które są w tekście użyte jako podstawa toposów:

1 Kor 7,10 – (topos małżeństwa): „Tym zaś, którzy trwają w związkach małżeńskich, nakazuję nie ja, lecz Pan: Żona niech nie odchodzi od swego męża!”

1 Kor 9,14 – (topos pracy): „Tak też i Pan postanowił, ażeby z Ewangelii żyli ci, którzy głoszą Ewangelię.”

1 Kor 11,23 – (topos wieczerzy): „Ja bowiem otrzymałem od Pana to, co wam przekazałem, że Pan Jezus tej nocy, kiedy został wydany, wziął chleb i dzięki uczyniwszy, połamał i rzekł: «To jest ciało moje za was [wydane]. Czyńcie to na moją pamiątkę!»”

Inne przykłady toposów to: obietnica dana Abrahamowi przez Boga (Ga 3,6-14), powszechnie przyjęte między ludźmi zwyczaje (Ga 3,15-18), chrześcijańska tradycja (Ga 3,26-4, 11), obowiązki płynące z bycia chrześcijaninem (Flp 1,27-30), powtórne przyjście Pana (1 Tes 4,13 – 5,11; 2 Tes 2,1-12). To jedynie nieliczne przykłady z przebogatej topiki Listów św. Pawła.

Istotniejszy jednak niż zastosowanie topiki jest sposób, w jaki Paweł używa tzw. dowodów z zakresu sztuki retorycznej (gr. *pisteis entechnoi*, łac. *probationes artificiales*) i dowodów spoza jej zakresu (gr. *pisteis atechnoi*, łac. *probationes inartificiales*).

Logos, pathos i ethos

Do dowodów z zakresu sztuki retorycznej należą: *logos* (odwołanie do racjonalnego rozumowania), *ethos* (odwołanie do charakteru mówcy) i *pathos* (odwołanie do emocji słuchaczy).

Św. Paweł odwołuje się do racjonalnego rozumowania słuchaczy przez różnorodne strategie logiczne, m. in. sylogizm i entymemat. Rozdz. 4 Pierwszego Listu do Tesaloniczan zawiera aż trzy sylogistyczne myśli apostoła, z których jedną, dla przykładu, można zrekonstruować w następujący sposób:

Wszyscy wierni wierzą w powtórne przyjście Chrystusa.

Wierni, którzy umarli, odzyskają życie wraz z jego przyjściem.

Zatem wierni, którzy umarli, przyjdą wraz z Chrystusem, a my, żywi, pozostawieni na przyjście Pana, nie wyprzedzimy tych, którzy pomarli.

Posłużenie się przykładem (gr. *paradeigma*, łac. *exemplum*) jest jednym ze sposobów odwoływania się do rozsądku lub logicznego rozumowania. Najbardziej charakterystycznym przypadkiem zastosowania w Listach przykładu jest powołanie się na wzorzec Abrahama w rozdz. 2 Listu do Galatów i 4 Listu do Rzymian.

Odwołując się do charakteru i osoby mówcy czyli siebie samego, apostoł buduje swą wiarygodność. Okazując słuchaczom życzliwość, ukazuje swoją wartość. W 1 Tes 1,2-10 np., Paweł opowiada o tym, że został wybrany (przez skromność mówi o sobie w liczbie

mnożej „my” – *pluralis modestiae*), że Tesaloniczanie stali się naśladowcami jego i Pana, przypomina, jak stał się dla nich wzorem i jak wszędzie stał się sławny. W 1 Tes, 2,1-36 Paweł koncentruje się na własnej cnocie, mówiąc, jak cierpiał i był prześladowany (2,2-9), jak został uznany przez Boga za godnego głoszenia Ewangelii i jak pracował dniem i nocą.

Apostoł Paweł rzadko odwołuje się w Listach do emocji słuchaczy, łatwo bowiem mógłby zostać posądzony o manipulację. Jednym z nielicznych przykładów może być 1 Tes 2,15, gdzie Paweł odwołuje się do Żydów jako zabójców Chrystusa i proroków, i jednocześnie swoich własnych prześladowców („A nie podobają się oni Bogu i sprzeciwiają się wszystkim ludziom”).

Dowody spoza sztuki retorycznej

Do dowodów spoza sztuki retorycznej należą odwołania do rzeczy, osób lub wydarzeń znajdujących się niejako na zewnątrz danej sprawy. Jednym z argumentów, jakimi posługuje się Paweł, jest odwołanie do zeznań świadków lub przywołanie postaci mających autorytet. W 1 Kor 15,3-7 apostoł powołuje się nie tylko na zeznania wielu ludzi, które przedstawia jako przekazane mu: „Przekazałem wam na początku to, co przejąłem”, ale także wymienia imiona tych, którzy mają autorytet, zatem ich świadectwo jest najwartościowsze: Piotra, Jakuba i innych apostołów.

Apostoł Paweł, by wzmocnić siłę przekonywania własnych słów, posługuje się też cytatami ze Starego Testamentu (np. z Księgi Hioba, Psalmów).

Jednym z najciekawszych dowodów spoza sztuki retorycznej, jakimi posługuje się Paweł jest nadawanie fragmentom Listów formy diatryby. List do Rzymian najlepiej ilustruje ten element strategii argumentacji św. Pawła. Elementy diatryby można w tym Liście odnaleźć od rozdz. 1,18 do końca rozdz. 14. Fragmenty warte odnotowania to rozdz. 2-3, stanowiące dialog między mówcą, prawdopodobnie Pawłem, a kilkoma innymi rozmówcami. Wśród nich jest na pewno ten, co osądza innych (2,1-16) oraz Żyd (2,17-3,9). Najbardziej wyrazistą formę diatryby ma rozdz. 3, 1-9, który jest w zasadzie serią pytań padających ze strony żydowskiego interlokutora i natychmiast udzielanych przez Pawła na nie odpowiedzi.

Figury i tropy w Listach św. Pawła

W Listach Pawłowych odnajdujemy różnorodne figury i tropy – elementy tej części retoryki antycznej, której przedmiotem jest teoria stylu. Paweł używa ich na dużą skalę, choć istnieje wielkie prawdopodobieństwo, iż nie znał nawet ich nazw (podobnie jak i nazw innych środków z zakresu retoryki, którymi się posługiwał).

Oto kilka wybranych przykładów.

Tropy

Metafora: Ga 4,21-31 – tzw. alegoria Sary i Hagar (alegoria jest tu rozumiana jako poszerzona metafora);

Metonimia: Rz 5,9 – Paweł używa wyrażenia „przez krew” jego jako metonimicznego substytutu słowa „śmierć”;

Hiperbola: Ga 1,8 – Paweł, mówiąc o tym, że istnieje tylko jedna Ewangelia stwierdza jednocześnie, że gdyby nawet anioł z nieba głosił inną Ewangelię, powinien być przeklęty;

Ironia: 2 Kor 11,19-20 – Paweł wykpiwa tolerancję i łatwowierność Koryntian nazywając ich mądrymi.

Figury

Antystrofa: 1 Kor 13,11 – Paweł powtarza słowo „dziecko” na końcu każdego zdania.

Epitet: Flp 2,25 – „Uznałem za konieczne posłać do was Epafrodyta, brata współpracownika i współbojownika mego, a waszego wysłannika”;

Porównanie: 1 Kor 3,10 – Paweł porównuje siebie do roztropnego budowniczego;

Aposiopesis: Rz 7, 24 – Paweł zdaje się sugerować, że porzuca swą misję wskutek przykrych odczuć;

Antyteza: 1 Kor 1,25-29 – cała seria antytez, np. „Bóg wybrał właśnie to, co głupie w oczach świata, aby zawstydzić mędrców, wybrał to, co niemocne, aby mocnych poniżyć”;

Przysłowie: 2 Kor 9,7 – „radosnego dawcę miłuje Bóg”;

Oksymoron: Rz 6, 8 – „Otóż, jeżeli umarliśmy razem z Chrystusem, wierzymy, że razem z Nim również żyć będziemy”.

Mimo obfitości figur i tropów w Listach św. Pawła należy zaznaczyć, że wiele z nich niejako zanika w przekładzie. Tak czy inaczej, różnorodność środków stylistycznych jest kolejnym dowodem na umiejętności i wiedzę z zakresu retoryki ich autora.

Podsumowując powyższe rozważania, trzeba jeszcze raz podkreślić, iż analiza Listów św. Pawła wedle kryteriów retoryki antycznej okazuje się bardzo owocna: są one bowiem nie tylko doniosłe z racji swojej treści i przesłania, są one również atrakcyjne jako teksty same w sobie, jako interesująco skonstruowane wypowiedzi pisemne, jako specyficzny gatunek literacki. Stanowią one bogate źródło informacji o tym, w jaki sposób we wczesnych tekstach chrześcijańskich przejawiało się dziedzictwo antyczne w zakresie retoryki i w jaki sposób chrześcijańskie teksty dokumentują dorobek pogańskich poprzedników w dziedzinie literatury.

Warto również podkreślić fakt, iż modele, jakimi posługuje się św. Paweł konstruując swoje Listy, odpowiadają całkowicie tym, które znamy z antycznych traktatów retorycznych. Specyfika treści w zasadzie nie wymusza użycia nowych środków z zakresu języka, nie powoduje, że zasady konstrukcji tekstów znane dotychczas z traktatów starożytnych, przestają być aktualne. Powyższe twierdzenia podają zatem w wątpliwość zasadność dążenia niektórych badaczy, by wprowadzić do literatury przedmiotu termin „retoryka chrześcijańska”. Nie ma bowiem wystarczających przesłanek płynących z tekstów Nowego Testamentu czy z jakichkolwiek innych tekstów o tematyce chrześcijańskiej, aby twierdzić, że retoryka w tych tekstach czymkolwiek różni się od tej, którą do tej pory w literaturze przedmiotu nazywa się antyczną.

Magdalena TKACZ

Bibliografia

S.E. Porter, *Paul of Tarsus and His Letters*, w: tenże (red.), *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period 300 B.C.-A.D. 400*, Brill Leiden 1997, s. 533-585.

G.A. Kennedy, *New Testament Interpretation through Rhetorical Criticism*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 1984.